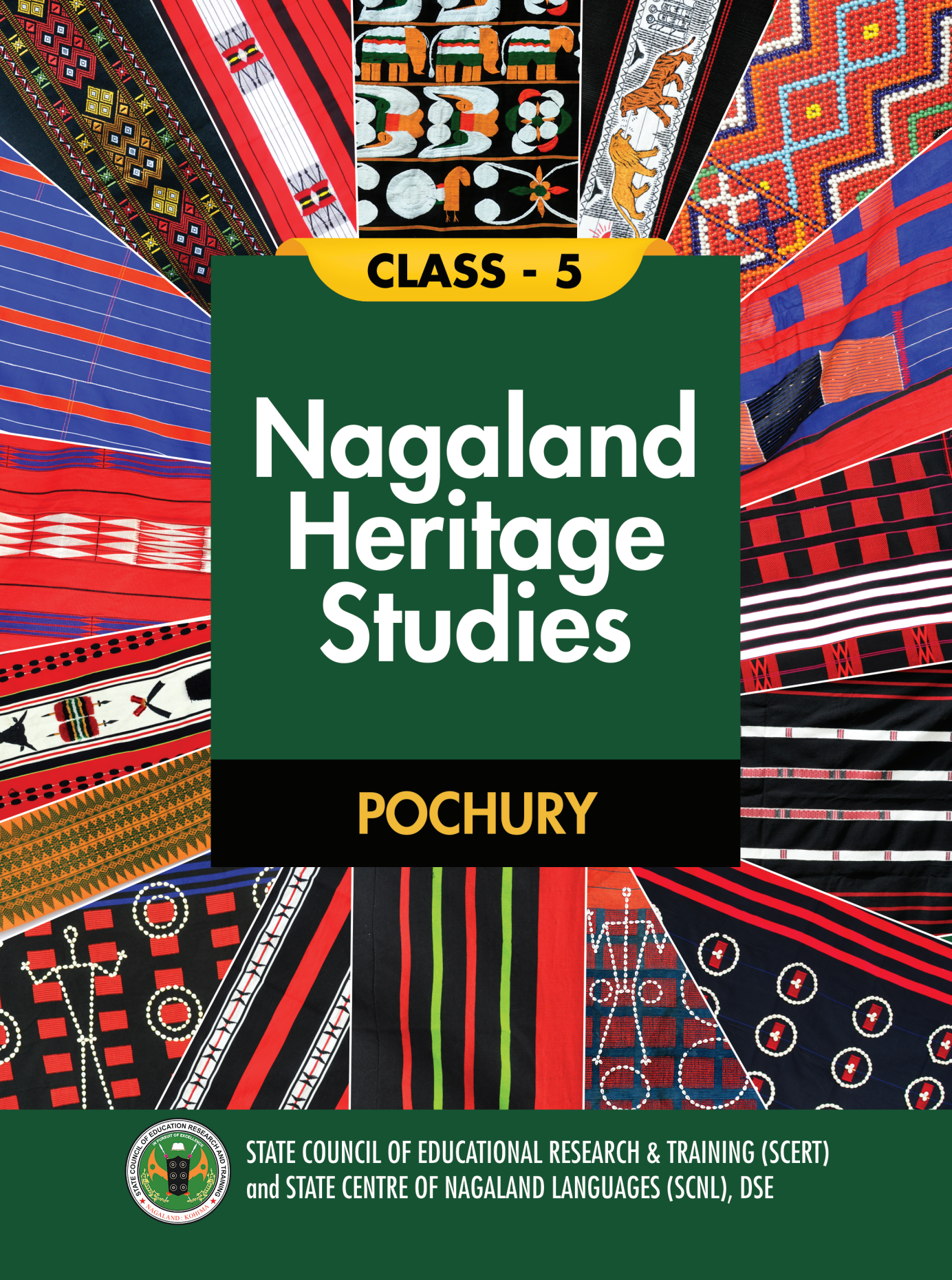

The background of the cover is a vibrant collage of various traditional Nagaland textile patterns. These include geometric shapes like diamonds and zig-zags, animal motifs such as tigers and elephants, and abstract designs in a rich color palette of red, blue, black, white, and green. The patterns are arranged in a dynamic, overlapping fashion, creating a sense of movement and cultural richness.

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

POCHURY

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 5 - POCHURY

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

KÜTHORIE

Rüngouri ave nga kürüngou vünüh aguozhü müsosia thouji mümühie thi rüngouri ave nga küchiepha halo vü azhükuri mpa nyudhuo nüh khini zhühtho mütsokrü thouji mükümühieri vünüh khieta nyiena ve ta dzotü ve.

Anyiri nüh azhü müchieke nüh saküru kenüh azhü hozake kümie kütse azhie vü, State Council of Educational Research and Training (SCERT), Nagaland Sorkari nüh Naga aguozhüri mühie thi küzhakena küsa kenüh papa aguozhü vünüh küchiephari kürhüzhu kümühie satse. Nagaland thouji azhü küpapa hozake küphra aguoji küsü. Jükütshe vünüh, lasiphari thouji anyi ave vü wa müküju thouji mümühie. Atsari ave nga ma fü, aguo küpari, nüh papa aguozhü vünüh chie taji zanyo thsü kütse kümüjie müküchie thouji mümühie.

Pochury aguo thouji aguo kürüthe, Nagaland Sorkari nüh mahvi 1990 vü chieketsü Jükütshe, Pochury thsürhüshu nga satü khini nüh sate tse. Pochury thsürhüshu Riekhue (Pochury Literature Board) nga aguozhü saküzhake na küsa kenüh mahvi 1989 vü, mahvi küsü Nagaland Sorkari nüh aguo müküchieke atü vü nüh sate. Pochury thsürhüshu jisü mahvi 33 wa kha vedhuo ti aguo kapari thsürhüshu vimijie thouji rüngoushe wie ve, Jüta wie ketünga, Pochury nga satü aguozhü saküzhake na küsa kenüh mübemüze nüh Küchiepha, Zapha thi Zhühle Kümühie lasiri satse. Mahvi hothake müwa nüh jümari ave sarana ve ta dzotüve.

State Council of Educational Research and Training (SCERT) thi Language Section (Pochury), School Education Directorate vü küro küsari nüh küchiepha küpapa küche thi kürhüzhu kenüh kümüna tsüve. Küchiepha hamari nüh Pochury aguozhü hozake saküzhake taji küchienyiri akünyie satsüna ve ta dzotüve

Küchienyiri ave lasipha ha vünüh akünyie küngukhewa saluo.

(S.AKHO LEYRI)
President
Pochury Literature Board

Küchie	Tüküveri	Shalah
--------	----------	--------

1.	Nagaland vü aguo anyori kücizhu - I	1
2.	I Nagaland	6
3.	Nagaland Akhuhri - I	9
4.	Nagaland vü aguo anyori kücizhu - II	16
5.	Awe thi Arüje - Naga laniri zhükuh	21
6.	Nagaland akhuhri - II	25
7.	Nagaland vü aguo anyori kücizhu - III	30
8.	Nagaland akhuri - III	36
9.	Müzawa nüh küsa -
Nagari amekürhe küchieke	43
10.	Naga laniri saküküzhieri - Pochury	48

KÜCHIE - 1

Nagaland vü aguo ANYORI KÜCIZHU - I

Küthsüle zhühnyori:

1. Naga akuori anyo thi maküshupe rüzoh thsüluo.
2. Nagari zhühku thsüluo.
3. Kūsosiazhü kümühieta chie thi thsüluo.
4. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.
5. Zhühtho kürütheri thsüluo.
6. Papa aguo mpa mükünyu aguo küpari zanyo kümühieri thsü thi siekeluo.

Mokenüh Nagari tü aguo küpapa küsourie nüh ta müshe no lo? Jü tü küpakenühnyunü aguoaguo vünüh azhü thi kürhomükeri aveh küpapa küsa kenüh dhuo. Naga aguo anyori kücizhu zhühkuri küthsü vünüh aguo küpapa kürhomükeri thsüra ve.

1. Phom

Phomri thuoji aküzhi nyokhie, ma natonahuo vü anyu akütse nguküküzera pe vü rhove. Aho thi aküzhi asoutsho hamari thuoji tsotho aküzhiwa vü gülu beve. Zhühtho Phom ta küsa zhühnyo thuoji 'gülu'. Phomri küthsoküzhi thuoji azhie künyi vünüh ru taji khini mari nüh kürhopewa vü rhove. Kösü thuoji 'Ying' thi küpawa thuoji 'Long'. Phomri nüh 'Yinghilong' ta küsawa thuoji mari shuküru azhiewa vü küzave.

2. Lotha

Naga aguo wuori kümüjie, Lothari thuoji China vü Manchuria vünüh Naga Aho Khezhakenoma anyu vü ru ta dzotüve. Khezhakenoma anyu tü tsotho pike asevü anyi khelota zhitewa thi jükenüh mari tü anyu jüma jamü taji bolüwuo vü tseshu wa. Aletsa vü, mari tüzhü kariataji küpari atüvü tsewa. Küpari tü luove küraküpre sataji mari khiela tewadhuon ta kürü. Mari vü külüle thuoji, Latha, zhühnyo "kületsuo atüvü teküwa" ta lüle. Zhühtho Latha vünüh "Lotha" ta citewa thi jüla nüh anyi kületsuo atüvü teküwa anyiri riekhuowa vü Lotha ta ci.

Azhüküh küpa lehü thuoji Christanyu müjie küru atüvü, Lothari tü avüwa küpapa hozake vü nazi thi küsathuori sa ru. Mari thuoji marimpa, Lotha ta loa eroe jipo, küwuolekütsü thuoji küsathuo aveh saküju anyiri ta ci ru. Jüsevü manyori Lotha ta sakümülu. British Political Officer J.P. Mills nüh anyi hamari vü Lhota Naga ta rhüru thi jüsevü Lotha ta rhü kükatodhuo.

3. Konyak

Aguovü chiekena küsa kenüh noh khüna küwephe müshe noluo? Konyakri jüta saru. Manyori “Na-ga” taküsa zhühnyo thuoji ‘khüna’(na) thi ‘küpie’(ga) ta ci ru. Konyakri marimpa manyori ‘Kah-ha’, Kah zhühnyo aho thi ma zhühnyo anyi, Aho anyiri ti nga ci ru. Konyakri küthsü thsoshi thuoji khüna küwephe thi

satsakütü. Konyak ta kücizhu zhühku thuoji künyi beve. Azhükuh küsü nüh küküza thuoji Konyak ta küsa tü zhühtho künyi, Khao nyutü alü, thi Nyak nyutü künyi küpakenünyunü Konyakri tü alüshe künyisheh kenüh. Azhükuh küpawa nüh küküza thuoji “Kong-nyak” ma zhühnyo ‘nyaku kütü’. Zhühtho Konyak ta küsa thuoji Britishri nüh küphra cikhi vünüh cizhu save.

4. Kuki

Kukiri thuoji “Khul” vünüh küruri dhuo ta dzotüve. Hama nyokhie thuoji China azhilalo beve. Khul ta küsa azhühnyo thuoji ‘alohpie nyutü azhihlo’. Burmari nüh mari vü ‘Chin’ ta ci. Mari vü Chittagong aho nyokhie vü Bengaliri nüh ‘Kookie’ tinga ci. Britishri nüh maguori anyo Kukis ta jitü thi jüla nüh maguori anyo jüta ci tewadhuo.

5. Sangtam

Britishri Sangtamri azhih bolüwuo kürutevü, mari sierhüwa Woodthorpe nüh mari tü khiela nüh rulo ta küna. Mari nüh “Sangdang” ta lüle. Zhühtho Sangdang zhühnyo tsawa thuoji akhaje küpakenühnyunü anyi hamari thuoji azheh akhaje kümüsia vü rho. Anyo jüma thuoji mari küthsoküzhi anyu anyo ngadhuo. Thitü, British küjiri nüh manyori Sangtam ta rhü thi jüla nüh manyori Sangtam ta ci wadhuo.

Cikhikie.

1. Küpaküla	- azanyo küpari kümüjie mükünyu.
2. Achemüsa	- zanyo küsalehü nyutü sakübehuo.
3. Tseshüküwa	- azhie küsü vünüh küpa vü tseküwa.
4. Satsakütü	- azanyo tshoshi nyutü tsorhe arüje nüh asatsa vü kütüke.
5. Kürrü	- anyiri vü azhülie wuori thsüna küsa kenüh küküna.
6. Küthsoküzhi	- ehlaniri khüna vü kürhori.

Sakümüteri:

A. Küküna thi külüle.

1. Phom ta küsa zhühnyo mowa lo? Phomri küshu zhühkuh küthorieluo?
2. Lotha ta küsa zhühtho khiela nüh shu lo? Jü zhühnyo mowa lo?
3. Lothari marimpa mari mota ci ru lo?
4. Kuki aguo khiela nüh shuru lo? Hama nyokhie khiela beve lo?
5. Sangtamri küthsoküzhi anyu anyo mowa lo? Jü zhühnyo mowa lo?
6. Zhühtho Konyak ta kücizhu azhühkuh künyiwa küthorieluo.

B. Hamari sakukatoluo.

1. Lotha Gülu vü vikümüjie.
2. Phom Burmari nüh mari vü 'Chin' ta ci.
3. Sangtam kületsuo atüvü teküwa.
4. Kuki khüna küwiephie thi satsakütüri.
5. Konyak Azheh akhajie kümüsie vü rho.

C. Kürütsori vü rhüthseluo.

1. Britishri vü _____ nüh 'Sangtam' ta küsa anyo cizhutsü.
2. Lothari thuoji China vü _____ vünüh tsheshuru.
3. Phomri thuoji _____ nyokhie natonahuo anyu akütse kungurape vü rhove.
4. Konyak vü nüh Kah mazhühnyo thuoji _____ thi ha zhühnyo thuoji _____.
5. Chittagong ahoiri nyokhie vü kürhori Bengaliri nüh Kukiri vü _____ ta ci.

D. Zhülie hamari Ah nüh Nyu nüh rhüluo.

- a. Konyak aguovü chiekema küsa kenüh akhüna müwiephieji mümühie.
- b. Phom aguori nüh 'Yinglong' ta küsa zhühnyo thuoji mari küshüküra ti küsa azhü dhuo.
- c. Lotha aguori Khezhakenoma vünüh shu taji bolüwuo wa.
- d. Brithishri küji küsa, J.P Mills nüh Sangtam aguori mütukhu.

E. Nyi künyinyi sataji zhühtho kürüthe kütshüri vi nüh zhühlieri saluo. Noh shihperi vü kütshüluo.

Mütu

Kürü

Kümüsie

F. Küchie vünüh noh guo mükünyu aguo küpa küsü rükaluo thi jüma aguo vü noh külo dsadsawa zhü, zhühie, ashie, thsümüny, saküzhier, zhühtho 100-150 vünüh rhüluo. Noh nü kürhü zhü zhühnyori kütshüna küsa kenüh tsorheri nga rhie mühie.

KÜCHIE - 2

I Nagaland

Küthsüle zhühnyori:

1. Rieke kütsuo kükuori thsüluo.
2. Rieke zhühnyo thsü, haluo thi rhüraluo.
3. Rieke rügi vünüh kükünari lüeluo.
4. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.
5. Zhühtho kürütheri thsü thi noh mpa noh zhühliari vü tsokrüluo.
6. Noh nyokhie vü flora thi faunari thsüluo.

I Nagaland

Khiela flora nüh kajitsavühwa
Thi fauna ma küdzotüsheh siepewa
Khiela azhihwa thuoji suna
mükümüshirawa
Thi kükhrara zhühku shala hozake
kütü
Khiela ahori müsiesheh
Thi arünyi nü afü kümühie,
Ha thuoji Nagaland, i Nagland

Khiela kümüze thuoji souzü küji
Thi küzo ajuhri
Khiela zhüküküna nüh külowa
Thi kümüzho thuoji azhih shiekuo vü
tü
Khiela thajuwu nüh shieküsa
Küdhola thi sükütü rienyiri
Ha thuoji Nagaland, i Nagaland.

Rükulü Kezo

Cikhikie.

1. Flora	- atshori nyokhie nyutü sourüzo kümüjü vü kün guri.
2. Fauna	- samüwa nyokhie nyutü sourüzo kümüjü vü künguri.
3. Mükümüshira	- zanyosürü müküthsüra nyutü küma.
4. Kükhrara	- arie küchara.
5. Küdztöshe	- aguoji nyutü anyi wuori kenüh amüshe kühse she.
6. Asükütü	- luove kümüzho nyutü küji.
7. Rienyi	- anyi arie küsari.
8. Mükükrü	- asükütü.

Sakümüte:

A. Kümüwuo Küchie – Küchienyiri rieke arefü vünüh, thi jüsevü nyi künyienyie thi nyi küsüsü vünüh küchieluo.

B. Küküna thi külüle:

1. I Nagaland rieke vü flora thi fauna ta küsa tü mowa lo?
2. Riekewa nüh rieke vü Nagari atsa müvijimükümühie momori küza lo?
3. Riekewa nüh “Thi kükhrara zhüku shala hozake kütü” ta küsa tü mo zhühnyo walo?
4. Rieke vü thari tü asükütüri lo? Thi mokenüh riekewa tü mari vü jüta küzave lo?
5. “Khiela kümüze thuoji souzü küji thi küzo ajuhri”. Hama zhülia vünüh noh mowa thsürave lo?

C. Kürütsori vü rhüthseluo:

1. Khiela flora nüh _____ thi fauna ma küdzotüsheh _____.
2. Khiela ahori _____ thi _____ nü afü kümühie.
3. Khiela zhüküküna nüh _____ thi kümüzho thuoji _____ shiekuo vü tü.
4. Khiela _____ nüh shiesa küdhola thi sükütü _____.

D. Hiri moti sanü flora thi faunari tote rana lo? Müshe taji küsara-ri rüleh 3 nyutü 4 rhüluo.

E. Küküphra kürohri:

Küchienyiri nyi kücheche riekhuo küsuoluo. Riekhuori vünüh amükavü tsüküsa zhühthori vitaji zhühlieri küsaluo. Riekhuo vü nyi küsü rüka taji anyi aveh vü chie kükütsaluo.

Küdzotüshe

Sükütü

Mükümüshi

Kükhrara

F. Küro küsa:

Noh nyokhie vü künüg flora thi fauna tsorhe munga vizhuhluo. Manyori rhü taji noh lasi vü küpekeluo.

KÜCHIE - 3

Nagaland Akhuri - I

Küthsüle zhühnyori:

1. Noh guo akhu zhühnyo thsüluo.
2. Aguo küpari kümühie thsü thi siekeluo.
3. Zhühtho kürütheri thsü thi noh mpa noh zhühliari vü tsokrüluo.
4. Kösosiazhü kümühieti chie thi thsüluo.
5. Papazhü kümühieti rhü thi chiethsüluo.
6. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.
7. Aguo aveh nüh amüke zarike kütsokrüri thsüluo.
8. Noh guo thi aguo küpari akhu vü amüke kümühie künguri siekeluo.

Nagaland thuoji akhuri azhih ta cive. Naga aguori papa akhuh bekheve. Akhuh küsaküphra aküzhiwa nüh zhuhkürokütsa azhi save, küpakenünyunü khana vünüh zhuhküro kütsawa nüh küro zhüjiwa saru.

Khana laniri tsotho vünüh akhu nasaküturi thuoji Avüwa vü saru. Hamari tsothovü thuoji kütsazhu küsawa nüh küjitzawa saru.

Aoleang Monyu

Hama akhu thuoji
Konyakri akhu aküji
dsadsawa dhuo.
Hama akhuh thuoji
tsetsü matsü küzhuh
sevü Zhuwie zie rülo
apowa vü kükhuhve.
Hama akhu thuoji

kümütse rüzhe Wangwan kübe kükhuve. Hama Wangwan thsoshi küsa thuoji awiekhuh atü vü apho ma tsuona küküpenyie shieve thi jüsevü Wangwan nü h akhuh vü rutaji anyiri tsia kütsüna küsa kenüh cive. Laniri tsotho vü hama akhuh thuoji anyu müzah nü anga tie, saküzhu, saküzhie, azah riehi, dzi thi kütsazhuri sataji lo doro kükhuh.

Metümnyo

Hama akhuh thuoji
Yimkhiung akhuh, 8th
Tsate vü kükhuhve.
Yimchungrüri thuoji
nyimpari nü arüzhe doro
thi nyimzari nü arüzhe
münga be ti dzotüve.
Jükenüh hama akhuh

thuoji atsa kürünyiri vü arüzhe tsü nta kükhuve. Akhuh tsotho vü - asa sükhri nyimpari kenüh doro thi nyimzari kenüh münga ta kütsüküsuo küsa sa ru. Jü mpa mükünyu, akhuh hama thuoji kütsazhu küsa, afü kürüthe küsa, mükünongüluo kükümaküshi, noh küjaluo thi kümünyute kenüh künakümü nga save.

Mimkut

Hama thuoji Kukiri akhu h17th Wiethuo vü kükhue. Akhuh anyo thuoji ruoshü “mim” (ashetha), Kukiri nüh küdzotü, hama ruoshü tü mari

azhih lo vünüh alia vü küshu ase mpa nüh thsüra ta küsa vünüh cizhu. Kukiri nüh küdzotü thuoji mari nü azhih lovü rhoru ta dzotüve. Mimkut akhuh thuoji Thilha (atsuore), azhih lovü kajiwa sakülozhena küsa kenüh kükhuhve.

Tokhu Emong

Tokhu Emong thuoji Lothari nüh 7th Kate vü kükhue. “Tokhu Emong” zhühnyo thuoji azhuh mahwie taji tsazhuna küsa kenüh kümünyie. Akhuh küpari kümüjie nyunüh, Tokhu Emong kükhuh tsotho vü thuoji anyuri saküzhu, ngakütie thi küzeh kütseri müküsa. Akhuh tsotho vü anyu vünüh nyi küsü nga alia vü müküze. Afüri thi dharuori vü afüsakümüzhho thi teküwa kümürhülüori kümana küsa kenüh asa tsüluove. Awiekhuh küduo vü anyih sataji anyu müza tsarüna küsa kenüh kütsazhu save.

Sekrenyi

Sekrenyi thuoji
Angamiri akhuh küji
dsadsawa, Zheprie
25 vü kükhuve.
Hama akhuh thuoji
sakümütse akhuh.
Jükenüh Sekrenyi
akhuh thuoji anyu

juhkhre sakümütse ve thi nyimpari juhkhre vü juhküzü nasakütu save. Hama juhküzü thuoji ngukümüsü thi kusaküna phrü küja thsoshi dhuo. Juhkhre vünüh ajuh nga tieru taji nyimpari nüh küvü thsümünryiri kümütsemütha küsa kenüh küphrakeve. Nyimzari nga azheh kümütsemüthana küsa kenüh azheh dovüri vü agha rütsuo pipi toke save. Nasaküturi küsa sevü kütsazhu thi küloralozhe nga sateve.

Chega-Gadi

Hama thuoji Liangmairi akhuh, Mahwie 31st vü kükhuve. Hama thuoji anyiri kütsarhie kenüh wiewo nüh kúsathuo sataji khuteve. Hama küsa sevü azhuh vü wa taji 'Tebai Bailo' ti zieve –

ha thuoji samüwari azhuh vünüh tewaluo ti hamna kütsü. Thitü, Chega-gadi akhuh zhünyo aküjiwa thuoji rülavizari küthsüluo küsa akhuh. Jihpari küzhuwa taji küthsüluo thi rülawa nüh kütsaküzhu küche küwawa nga küsou tsave. Dharuori kümütuluo thi anyu müzah kütsazhu nga save.

Zhühtho thi zhüvi hamari thsüluo:

1. Mahwie	– azhuh vünüh kütsaküzhu küvizhuh.
2. Küzehkütse	– azhie küsü vünüh küsü vü tse küwa.
3. Zhuh	– azhuh vü tsetsümatsü kütshse.
4. Kütsarhie	– mükütsakhe müküzshukhe sanü
künyirhie
5. Hamna	– atü vünüh kümünomüna, zanyo kümüsü
kuru küzaküthsü kütsü
6. Küzehkütseri	– azhie küsü vünüh küsü vü küwari.
7. Kusaküna	– asatsa mükümühie.
8. Ngukümüsi	– azanyo kümüsü wa küsetu.
9. Juhkhre	– ajuh kütiepe.
10. Kümürhüluo	– küsü nüh küsü mükünongü nyutü
mükäluo nüh küsa.

Sakümüte

A. Zhühlie hamari chie taji küchie lo zhühtho kükato bhaluo.

1. Azanyo aveh wale kübe _____.
2. Azhuh vü azhih lo tsetsümatsü kütshe _____
3. Atü vünüh zanyo kümüsü nyutü kümünomüna kuru kütshü
kütsü _____
4. Anyu küsü vünüh küsü vü küwari _____
5. Anyiri kütsarhie kenüh wievo nüh küsathuo sataji khuteve

6. Teküwa tsoth Azhuh vü kütsaküzhuri küküvizhuh

B. Aguo thi akhuri sakükatoluo:

Aguo	Akhuh
Yimkhiung	Chega-Gadi
Lotha	Sekrenyi
Konyak	Aoleang Monyu
Kuki	Metümnyo
Liangmai	Mimkut
Angami	Tokhu Emong

C. Kükünari lüeluo:

1. Khiema akhuh vü anyiri saküzhu, ngakütie, asüküsa thi küzehkütseri müküsa lo?
2. Mokenüh Aoleang Monyu kükhu velo? Apho nüh mo thsoshiwa kütsave lo?
3. Mokenüh Metümnyo akhuh tü atsa kürünyiri kenüh müviji mükümühie lo?
4. Angamiri mota Sekrenyi akhuh vü mari samütseve lo?
5. Nagari akhuh khiema vü rülavizari küthsüluo küsa kenüh kükhuve lo?
6. Kukiri mokenüh Mimkut kükhu velo?
7. Akhuh doro hamari vü amüke küthseluo künyi noh nüh künguri küzaluo.

D. Amüka vü akhuri küse kükhouve nüh arülo rhütsheluo.

Akhou anyo	Kükhu rülo
Metümnyo	
Mimkut	
Aoleng Monyu	
Tokhu Emong	
Chega Gadi	
Sekrenyi	

E. Külüle kükatowa rhüluo:

1. Kukiri mari kürhope azhüdsawa thuoji hama ti dzotüve.
(a) Reza lo (b) Aloh azhu vü
(c) Azhih lovü (d) Tüzhü küduovü
2. Khiema akhuh anyo zhühnyo thuoji mahwie ase vü kümünyie lo?
(a) Sekrenyi (b) Tokhu Emong
(c) Aoleang Monyu (d) Metümnyo
3. Sekrenyi tsotho vü juhküzü nasakütu thuoji.
(a) Mahwie asevü satsa sakümütsena küsa kenüh sa.
(b) Arüzhe kümüsüwa zhejana küsa kenüh sa.

- (c) Amüngu kümüsü thi küsakünari küzüjana küsa kenüh sa.
- (d) Wangwan arüzhe kümühiewa jina küsa kenüh sa

4. Asa sükhri munga nyutü doro nüh kütsüküsuo hama akhu tsotho vü sa.

- (a) Metemmeo
- (b) Tokhu- Emong
- (c) Mimkut
- (d) Sekrenyi

5. Tokhu Emong tsotho vü asa kütsüluo thuoji.

- (a) Afü sakümüzho thi kümürhüluo kükümana küsa kenüh afüri thi wadharuori vü tsü.
- (b) Küchierhe küzeri vü mpa tsü.
- (c) Atsa kürünyiri arüzhe tsüna küsa kenüh tsü.
- (d) Arüzhe sakülozhena küsa kenüh tsü.

6. 'Tebai Bailo' küzie thuoji.

- (a) Anyiri mazhuhri vünüh zhejana küsa hamna kütsü kenüh zia.
- (b) Chega-gadi akhuh khutena küsa kenüh küthsükütsü kenüh zia.
- (c) Nyimza nyimpa masü kümüzeluo küthsükütsü kenüh zia.
- (d) Samüwari azhuh vünüh zhe jana küsa kenüh zia.

F. Zhühlie chie taji kükünari vü zhühtho küsüsü rhüthseluo.

1. Akhou anyo kütsaküzhu anyo küsü nüh jie küsa _____
2. Sakümütse akhou _____
3. Tsetsü matsü kütsheju sevü kükükhou akhou _____
4. Anyiri kütsarhie kenüh küsathuo sataji khuteve _____

G. Müshe taji lüleluo:

Nyi künyinyi nyutü riekhuo vünüh betaji kürü kükünari haluoluo.

- a) Azhüazhü nohvü halo küchie akhuh küsü vü jitsü thuoji, noh khie ma rükanavelo thi mokenüh lo?
- b) Mokenüh Nagari tü nasakütu hozake sa thi mawari vünga kütsüküsou ri sarulo?

KÜCHIE - 4

Nagaland vü aguo anyori küçizhu - II

Küthsüle zhühnyori:

1. Naga akuo küpapari anyo thi ma küshu rüzohri thsüluo
2. Nagari zhühku thsüluo.
3. Kūsosiazhü kümühieti chie thi thsüluo
4. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.
5. Zhühtho kürütheri thsüluo.
6. Aguo küpari kümühie nüh thsü thi siekeluo.

6. Yimkhiung

Küssü keri ajenü künyi mavi hozake masü küsouré taji rho. Masü mavi hozake küsü nüh küsü bhaluo thitü münguluora nüh satewa. Thitü lo küsü angu mühie taji masü mütuluo. Khieta loküzhe kenüh masü kürü anyu sate, thi anyu jüma anyo Yimkhiung Awün ta ci. Yimkhiung ta küsa thuoji 'bha thi ju' thi Awün thuoji 'kürüwi'. Zhühtho hamasü zhühnyo thuoji, "azhie kürüwi nyutü azhie masü jienü kümütuluo pe". Yimchunger ri ta küsa anyo thuoji atüvü kümükhrü nüh tsokrü bela, aguo anyo tsawa thuoji Yimkhiungrü.

7. Zeliang

Zeliang ta küsa thuoji anyi riekhuo künyi beve, Zeme thi Liangmairi. Mari thuoji khana vünüh Nagaland State, Peren Distrik vü kürhori dhuo. Zhuwi 1943 vü, C.R. Pawsey, Naga Hills Distrik vü Deputy Comissioner küsawa nü anyi riekhuo künyei hamasü vü anyo Zeliang Naga guo ti citsü. Hata küsa vünüh maguori anyo ngu.

8. Angami

Angamiri thuoji Tenyimia ati küsari vü Vadi-o vünüh küshukürari. Anyo Angami ti küsa thuoji rüleh küpapa vünüh cizhu save. Poumairi nüh mari vü Ngami, ma zhühnyo “Anyi kümühieri” ti ci. Maori ngamari vü Ngami ti ci thitü mazhüri vü azhühnyo thuoji “Tenyimia azhila vü kürhori”.Khezhari nüh mari vü Anga ti ci, ma zhühnyo “Anyi aveh vünüh kümüze kunguri”. Thitü, khinyi Angami ti cikütse thuoji Britishri nüh citaji anyi aveh nüh jüti ci tsedhuo.

9. Chang

Changri thuoji mari nü atsho aküji Chongnyu ta küsa vünüh shu ta dzotüve. Jüma thuoji banyan tsho thi küjokütsü aveh vünüh atsho hama ngurave.

Thitü anyo Chang ta küci thuoji azhühku küpari nga beve. Azhühku küsü nüh küküza thuoji zhühtho Chang ta küsa anyo thuoji zhühtho Changennyu, azhühnyo ‘müsiataji tsieve’ nyutü ‘ma natonahuori

nyievü müsiave’. Zhühku küsü nüh küküza lehü thuoji Changri zhieshu vünüh ru ta. Zhühtho zhieshu küjokütsüwuo ta küsa thuoji Chaangbou ae, jüla nüh mari Chang ta cidhuo.

10. Chakhesang

Anyo “CHAKHESANG” ta küsa thuoji aguo küche anyo vünüh vizhu, Chokri vünüh Cha, Khezha (Kuzha) vünüh Khe thi Sangtam vünüh Sang. Jükenüh Chakhesang thuoji aguo küji küche vünüh vizhu.

Chakhesangri thuoji azhü hozake küphra aguo. Ma nyiri thuoji Chokri, Khezha (Kuzha), Poüme, Sangtam, Sümi thi Rengma azhüri phrave.

Cikhikie:

1. Prefix – zhühthori zhühtho atüvü kùthseri.
2. Suffix – zhühthori zhühtho asevü kùthseri.
3. Nyusatsari – anyi azhie kùsü vü khana vünüh kùrù rhokùtseri.
4. Kürhori – anyiri azhie kùsü vü kürhori
5. Kürüwi – khana vü azhi, khana vünüh kübe.

Sakümüte:

A. Küküna thi külüle:

1. Kùsia thi thawa nüh Zeme thi Zeliangri Zeliang Naga aguo ta citsü lo?
2. Yimkhiung Awün zhühnyo mowalo? Jü mota sanü ru lo?
3. Anyo Angami ta kùsa khiele nüh ru lo?
4. Zhühtho ‘Chakhesang’ ta kùsa anyo kùcizhu thi mari azhü küphrari haluoluo?
5. Changri nüh mari kùshu zhühku küpapa küdzotüri kùthorie lu.

B. Kürütsori vü rhütsheluo.

1. Changri kùshuwa atsho anyo thuoji _____.
2. Chakhesang aguo kùsa thuoji aguo küji _____ vünüh sa.
3. Zeliangri thuoji anyi riekhuo künyi nüh sa, _____ thi _____.
4. Angami ta kùsa anyo thuoji Meiteiri azhü zhühtho _____ nyutü _____ vünüh cizhu.
5. Yimkhiung aguo anyo dsawa thuoji _____.

C. Hamari sakükatoluo.

A	B
1. Yimkhiung	Peren district
2. Zeliang	‘müsiataji tsieve’ nyutü ‘ma natona huori nyievü müsiave’
3. Angami	azhü küpapa küphra aguo
4. Chang	Yimkhiung Awün
5. Chakhesang	‘anyi zanyo kùsü kùsünga kùsarari.’

D. Lesson chietaji hama zhülieri zhühnyo zhühtho küsüsü rhü tsheluo.

1. Anyi anyu küsü vü khana vünüh rhokütseri _____

2. Jüti salawiena dhuo ti kümüshe _____

3. Khana vünüh kübela azhi _____

4. Anyi mavi hozake münguluo nüh ru künguluo _____

E. Noh kūsosiwa nüh zhühtho wuori zietaji chienave. No nüh kükünarari rhümükieluo.

Küsara
Küjokütsü
Küpa
Lozhesheh

Kürü
kücizhu
beve
küpapa

Müza
vi
jisuo
aküjiwa

F. Aku tsüküsa lovü aguo anyori bhaluo.

Chakhesang

Chang

Zeliang

Yimkhiung

Angami

Z	E	L	I	A	N	G	B	Y
M	A	O	C	P	E	A	F	T
B	S	E	H	S	D	F	H	J
V	Z	I	A	C	L	I	N	K
Y	I	M	K	H	I	U	N	G
Z	Q	A	H	A	X	R	H	J
V	W	G	E	N	B	V	Z	C
L	E	N	S	G	M	S	A	X
P	R	A	A	Y	P	J	Y	Z
I	T	K	N	O	I	S	B	C
H	U	I	G	J	O	U	I	W

G. Küchie vünüh noh guo mükünyu aguo küsü rükaluo thi jüma aguo vü noh külo kümühie tzatzari rhüluo. Zhühie, ashie, thsümünyi, saküzhie kümüjieri zhühtho 100 - 150 vünüh rhüluo. Noh müshewa küthsüna küsa kenüh tsorhe nga rhie mühie.

KÜCHIE - 5

Awe thi ARÜJE (Naga IANIRI ZHÜHKU)

Küthsülezh zhühnyori:

1. Kösosiazhü kümühieti chie thi thsüluo.
2. Küphra thi küna arori kürefüvü küsaküphrari vünüh thsü thi küzhakeluo.
3. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.
4. Zhühku rügi vünüh kükünari lüleluo.
5. Naga Iani zhühkuri thsüluo.
6. Apozhü vünüh küphra aro küzhakeluo.
7. Zhühtho kürütheri thsü thi noh mpa noh zhühliari vü tsokrüluo.

Khana vü afüdo küneyi be, Awe thi Arüje. Rülo küsü masü Temi, arüzhe kümüsü thi kükhrawa küte nta kürathuo. Aletsa vü masü arefü küpari nga mütu. Mari thuoji mieshü-sü, Atsho thi Shepri. Afü küche jümari nga Temi arüzhe kümüsüwa vü küte nta kürathuo. Mari refüri munga arüza vü Temi azheh wa ju thitü arüzhewa tü azheh vü münyie. Mari dieshi jüma vi taji azheh küjhu küpapa vü zota küthikhe.

Arüje nüh aze vü küthi thi Awe nüh aze küduo vü be. Shepri nüh anyithü vü küthi. Atsho nü mükhie anyie vü be thi Miashü sü nüh mükhie küduo vü be. Arüza kümünü vü Temi azheh vü shele ru. Küdzozo vü ma tü ma ze vü wa. Ma aze vü be-e nü Arüje nüh ma shü. Temi zie taji küprüke, thitü Awe nüh küsüwo vünüh ma müto le. Temi tü khielo ta na.

Ma tü dzoküzo vü ma notha müküngura kenüh mowa nüh ma müsa muna nüh müthsü. Jükenüh, Temi tü anyih tsoni nyithü vü zhüwa. Ma nüh anyih tso nü, Khurüzhe bu taji Temi notha vü fe. Temi notha müngura nüh sataji mükhiewuo zhü wa thi Miashü sü vü nyicho. Ma azhih vü külu küzeh vü Atsho mükhie nyievü nüh joru taji Temi donya küzeh.

Jümanüh Temi sekhe sa. Ma nü khini nü küsüro kütsü lewa nyudhuo. Temi küsü vünüh küthsüra, arefüri tsarü thuoji mükünongüri kükhra dsadsawa nyutü i kürhori vü kümünomüna momo nga satü khrara nave.

Cikhikie.

1. Re – zanyo küre, si, nyutü küje.
2. Dieshi – zanyo sana küsa kenüh amüngu kümühie küngu.
3. Küsüro – kümünomüna kütsü
4. Shü – arüje zhupo nüh küwe.
5. Tsarü – müshu taji riekhuo kürüküsü küsa.
6. Müto – wiezüwieza nüh kümüto.
7. Bu – wu kümü.
8. Donya – zanyo küdorie.

Sakümüte:

A. Küküna hamari lüleluo:

1. Arüje thi Awe tü lo küsü mowa kürathuo lo?
2. Arefüri küche Arüje thi Awe vü kümüshuwa thari lo? Mari mo santi kürathuo lo?
3. Küteri tü khiela küthikhe lo?
4. Temi azheh rüju nü mowa salo?
5. Temi anyithü vü mowa sanüh küzaküthsüluo.
6. Noh kümüshe vü Arüje thi Awe masü tü arefü küche jümari kükra müvi ketunga Temi küte rana ti müshe velo? Noh kümüshewa küthsüluo?
7. Arüje thi Awe zhükuh vü zhühnyo kümühiewa mowa lo?

B. Noh küsü keru nga küsüro kümütu vü khrarana küsa kenüh noh füri kükra vithuo nüh nyu lo? Jüma zhü zhühliazhü küsü vünüh rhüluo.

C. Kürütsori vü rhüthselu:

1. Arüje tü Awe ma _____ sa.
2. Temi thuoji _____ .
3. Arüje thi Awe tü lo küsü _____ küte nti kürathuo.
4. Temi anyih kütso vü, Shepri nüh bu taji Temi _____ vü fe.
5. Arefüri tsarü thuoji _____ kükhradsadsawa vünga khrara nave.

D. Hamari sakükatoluo:

A	B
1. Shepri	- a) shü
2. Atsho	- b) Bu
3. Awe	- c) müto
4. Miashü sü	- d) donya
5. Arüje	- e) külu

E. Küro küsa:

Noh riekhuo vü laniri zhüku rüka taji noh shipe vü küzaluo.

Noluo:

- Kūsosiewa nüh küchienyiri mari azheh rügi vünüh rekhuo küpapa küsuoluo. Azhehphruri riekhuo kürü küsa taji lasizheh küju sevü mari kürü kükürohluo.
 - Riekhuo küpapari azhühku rhü taji ma zhihperi vü apozhü vünüh küküzaluo. Anyi aveh nüh azhühku küsuo taji pipi küküzaluo.
 - Kūsosiewa nüh azhühku küphra tsotho vü müzhena küsa kenüh hamari küjotsü mühieve.
1. Azhühkuri apo, azhila thi asekhe mübeji mümühie.
 2. Küchienyiri aveh nüh azhühku küküza tsotho vü afüri münoji mümühie.
 3. Azhühku küphrate tsotho vü satsa nyutü akeri zhile küngaküzhüh müküsatüm.
 4. Prele nyutü müchiele müküphra tümü.
 5. Ma khiri jile nyutü küzahle müküsatümü.

F. Kusaküphra:

Amükavü ‘speaking Topics’ wuori beve. Küchienyiri refü künyinyi küsa thi ‘speaking topic’ khiema zhü ma füwa vü künanthe nüh kürüka taji kükünaluo.

Ashie Noh külo tzatzawa ashie khiema lo? Noh moken jüma love lo? Noh jüma küsie tsave lo? Noh küzazakeri tsave lo?	Saküzhie Noh külotzatzawa saküzhie khiema lo? Noh thawa vü nyi saküzhie ngüve lo? Noh moti saküzhieve lo? Thawa nüh nohvü sosia lo?	Füluopuo Noh fütö tzatzawa thawa lo? Noh fütowa vü küzazakeri wa mütuve lo? Noh fütowa khiela rhove lo? Noh fütowa nüh nohvü moti kükrave lo?
Küwuo rülo Noh küwuo rülo küse lo? Noh moti kükhouve lo? Noh küwuo rülo vü present mowa vingüve lo? Noh küwuo rülo vü kütsaküzhu mowa tsangüve lo?	Zale Noh külotzatzawa zale khiema lo? Noh mokenüh hama love lo? Noh hama zale vü mowa save lo? Noh hama zale vü tshümünyi moti küsari vüveh lo?	Samüwa Noh külotzatzawa samüwa khiema lo? Noh mokenüh jüma love lo? Jüma khiela rhove lo? Jüma mowa tsave lo?

KÜCHIE - 6

Nagaland Akhuri - II

Küthsüle zhühnyori:

1. Noh guo akhuh zhühnyo thsüluo.
2. Aguo küpa akhuhri thsü thi sieke thsüluo.
3. Zhühtho kürütheri thsü thi noh mpa noh zhühliari vü tsokrüluo.
4. Kösosiazhü kümühieti chie thi thsüluo.
5. Papazhü kümühietari rhü thi chiethsüluo.
6. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.

Nagaland thuoji akhuhri azhih. Nagaland vü aguo küpapari papa akhuh beve. Akhuh aküzhiwa nüh zhuhkürokütsa küsaküphra vü thsokeluove küpakenühnyunü Nagari thuoji zhuhküro kütsawa nüh küro zhühjiwa saküru kenüh dhuo.

Lanirimüke vünüh, nale nasküturi thuoji Kümüsiatzawa Avüwa vü save. Thitü kütsazhu küsawa nüh aküjiwa saru.

Moatsü

Moatsü thuoji Aori akhu
küji dsadsawa dhuo.
Hama akhu thuoji
tsetsümatsü küthse
asevü Tüthse 2 vü
kükhuve. Akhu hama

kümüjüwa thuoji mawie kenüh Avüwa vü kütsia kükhuo akhu. Hama akhuh thuoji dsetsümatsü küthse asevü kümünyie thi aloküzhe küsa tsotho nga dhuo. Nyimzari thi nyimpari nga laniri sürie vü taji laniri küsaküphrari save. Mari anyih küji mükie taji dzi, azah riehi, ali küshoh saküzhie, asa thi agha nüh kütsazhu save.

Mongmong

Mongmong thuoji Sangtamri akhu aküji tzatzawa. Hama akhuh thuoji 3rd Khuthe vü kükhuve. Mongmong

zhühnyo thuoji 'küsükürho kürüküsa'. Hama akhuh thuoji Kümüsiatzatzawa 'Lijaba' ta küsawa vü mahwie kümühie thi kütsarhie khuona küsa kenüh kükhuve. Akhuh dsawa kükhute thuoji azheto aveh nüh 'Müsüyangtöp' – anyithü vü aloh küche (Lijaba müdho) küsawa vü nasakütu künazi küsa asevünüh kükhuve. Ane thi agha vi alohri vü tsüve. Jüsevü kütsazhu thi loküzhe küsa save.

Bushu or Bishu

Bushu nyutü Bishu thuoji Kachari akhuh küji dsadsawa dhuo. Hama akhuh thuoji 27th Wiethuo vü kükhuve. Zhühtho 'Bi' ta küsa zhühnyo thuoji kükhuo thi 'Shu' ta

küsa zhühnyo thuoji küzo kenüh kükhuo. Akhuh hama thuoji azhuh mahwie taji rüleh küpapa küche vünüh kükhuve. Apowa thuoji Busu Jidap, jü sevü Surem Baino thi sekhewa thuoji Hangseu Busu. Phangsla, aküwa nüh küsa akheri, thuoji anyu kütu liepie vü tokeve. Kösükéri akheri lovü tetu thuoji, lani azah küriehi, küdzi thi laniri saküzheri nüh küsietshe save. Akhuh thuoji Muri (flute) kükhukhi thi Sülakoko küfe khi nüh sakümüshuke save.

Mileingi

Zemeri Mileingi akhuh thuoji anyih nüh sakümütse akhuh. Hama akhu thuoji 11th Buotza vü kükhuve. Hama akhuvü thuoji anyih müvijimükümühie tzatzawa save. ahsa asa kühewarülo vü vizangouri anyih nüh sakükümütseri

nüh küwajührü rherhori nüh alashie vü anyih save. Anyih hama thuoji akhu müküsaju küju tsoküjuve. Akhuh wulehwa müzhe taji, nyimzari thi nyimpari akhuh lo akünyiwa küju küpapa beve. Mileingi nasakütu thuoji Zeme nyimpari vü kükhra thi asükütü taji ma mükünonguri thi reza samüwari vünüh kütoterana küsa kenüh Avüwa vü khuove. Kütsaküzhu hozake save thi lo künyiewa vü thuoji nyimzari nga nyi kükhuve.

Monyiü

Monyiü thuoji Phomri nüh tsetsümtsü kühse asevü Zhuwie ahsa zierülo apowa vü kükhuve. Hama akhuh thuoji Mahvi Kürüthe

akhuh. Hama thuoji nyimzari vü kümüze thi kúsieke kütsü akhuh. Hama akhu thuoji dharuolo nyimpari nüh nyimzari avüpa sateküwari thi atsa nyimzari vü kümüze kükütza, agha kümühie thi wihshie kungu sataji kütsü tsotho. Akhuh vü müzah kütsazhu, azah küriehi thi küdziri sa thi kükhruri asa thi agha müzhiluo taji kütsa sataji akhuh kütuove.

Zhühtho thi ma zhühviri thsüluo :

1. Künakümü – nyimza thi nyimpa kümünyute kenüh künakü sa.
2. Kütsazhu – kütsaküzhuri küche taji kürü kütsa.
3. Müzhiluo – azanyo küsü nüh küsü vü kütsüluo küsa.
4. Aküte – azanyo anyiri vü momu kütsü.
5. Rherho – azhünyo kürütheri.
6. Phrükümütse – azanyo aju nüh sakümütse.

Sakümüte:

A. Aguo thi makhu sakükatoluo.

Aguo

Monyiü

Moatsü

Bushu

Mileingi

Mongmong

Akhuh

Ao

Kachari

Phom

Zeme

Sangtam

B. Kükünari lüeluo:

1. Khiema Nagari akhuh nyimzari kenüh kükhuh velo?
Nyimpari nüh nyimzari vü kümüze thi küsieke mota küdsavelo?
2. Mileingi akhuh vü anyih müviji mükümühie mowa lo?
3. Aori akhuh aküjiwa khiema lo? Mokenüh jüma kükhuve lo?
4. Anyo 'Mongmong' ta küsa zhühnyo mowa lo? Jü mokenüh kükhuvelo?
5. Anyo 'Bishu' zhühnyo mowalo? Hama tsotho vü mo tsokrü taji azah khuve lo?

C. Küchie chie taji zhühlia tsüküsari rhüjuluo:

1. Müsüyangtüp thuoji
.....nasakütu.
2. Bushu akhuh vü Phangsla
thuoji.....

3. Mileingi akhu tsotho vü küwajührü rherho nüh anyih save
thi anyih jüma thuoji
.....
4. Monyiü thuoji Phom nyimpari nüh.....
.....vü kükütsa
tsotho.
5. . Moatsü thuoji
..... asevü kümünyie thi loküzhe küsa tsotho.

D. Müshe taji rhüluo.

- i. Mokenüh Naga akhuri thuoji zhuhkürokütsa vü thsokeluove
lo?
- ii. Monyiü akhuh vü Phom nyimpari nüh nyimzari vü
kükümüze thi küsiake kützave. Noh mokenüh mari hata
save ta müshe velo?

**E. Akhuri nüh dharuo, afüri thi jünüri aveh sierüve. Christmas
nga akhou hiri aveh nüh kükhouve. Christmas atsho rhieluo.
Arhie tshe thi noh külo tsokrüri vitaji saküzüluo.**

**F. Noh akhou vü azanyo kūsangüri azhü xhaluoluo. Nohri nyi
küsüsü nüh amüka vü tsüküsari kümüjie künaluluo:**

1. Noh akhou küse kükhouve lo?
2. Akhou jüma vü noh külotsatsawa mowa lo?
3. Akhou khiela wa kükhuve lo?
4. Akhou kükhu tsotho vü mowa shu tsave lo?
5. Noh küdzi nyutü azah rühive nyulo?

KÜCHIE - 7

Nagaland Vü Aguo ANYORI KÜCIZHU - III

Küthsüle zhühnyori:

1. Naga akuo küpapari anyo thi ma küshu rüzohri thsüluo.
2. Nagari zhühku thsüluo.
3. Kūsosiazhü kümühiet i chie thi thsüluo.
4. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.
5. Zhühtho kürütheri thsüluo.
6. Aguo küpari kümühie thsü thi siakeluo.

II. Kachari

Kachari aguo anyo thuoji azhühku küpapa küche vünüh cizhu. Azhüku apowa nüh küküza thuoji, Kachari küthsoküzhi küsü rutaji tüzüh Bramaputra thi Koshi azhie vü rhot. Anyokhie jüma thuoji Nepaliri nüh Kachar ti ci thi jümu küthsoküzhiri vü Kachari ti ciru.

Azhüku akünyiwa thuoji J.D. Anderson nüh küküza, Kachari ta küsathuoji Kochtaküsa aguoji North Bengal vü kübe anyo vünüh cizhu. Jüma kücikli thuoji Assam vünü Koss ta cive thi Assamesri thuoji Kachari vü Kossari ta cive.

Azhühku aküchewa thuoji N.K. Burman nüh küküza, Northeast nyokhie thuoji Mahabharata lasi vü 'Kachcha' ta tüve. Hama zhühtho zhühnyo thuoji juhküji akhithuo thi aloh aküzhiri nüh azie küsa suorüzo. Azhie hala atüvü kürhori thuoji Kachcharis nyutü Kacharis ta cive.

12. Khamniungan

Khamniungan anyuri thuoji kürie küsü küpakenühnyunü mari azhih masawhie thuoji India thi Myanmar masükhürü vü beve. Zhühtho 'Khamniungan' thuoji zhühtho küche virü taji vizhu. Khamniungan zhühnyo thuoji 'ajuh küji nyutü tüzhü ara'. Hama thuoji mari azhie vü tüzhü Laang, Myanmar vü Chindwin tüzhü vü li kütüwa vü vimüjeh. Tüzhü Laang thuoji Khamniungan sourüzo vü tüzhü aküjiwa.

13. Pochury

Pochury ta küsa aguo anyo thuoji zhühtho küche vünüh cizhu. Po thuoji Sapo, Chu thuoji Küchury thi Ry thuoji Khwiry vünüh cizhu. Anyi riekhuo küche hamari thuoji Myanmar vünüh Pochury azhie vü ru rho. Mahvi pike asevü, anyi riekhuo küche hamari virü taji Naga aguo küsü sa. Saporü thuoji Shaphongri anyu vünüh küruri, Küchury thuoji Nagaland bojizhieshu (khini Myanmar) vünüh küruri thi Khwiry thuoji Nagaland zhieshu vünüh ru (hama nga khini nü Myanmar lovü beve).

14. Rengma

Rengma ta küsa aguo anyo kücizhu thuoji küraküzhi zhühku küsü beve. Mazhüri vünüh thuoji Nzonyu ta cive. Nzon zhühnyo thuoji anyiwa thi Nyu thuoji anyiri, jükenüh Nzonyu zhühnyo thuoji Nzon anyiri. Mari anyo mari mpa hata küci thuoji maguori vü anyi küdhola tzatzawa Nzon Tegibu ta küsa anyo vünüh ci. Manüh Terogvü aküzhi vü Tegibuphen anyu sa.

Thitü zhühtho Rengma ta küci

thuoji küpaküla aleh vünüh ru. Mahvi pike asevü, Britishri Assam vü küru vü, mari Ahom kajipa mütungü nusa. Thitü Kajipa müwangü nüh sa thi ma müdho vünüh Keyhon ta küsa arienyi küze. Keyhon tü laniri sürie kümühieta vü thi British küjiri nüh ma thuoji zhezhedhuo ta müshe. Manüh mazhü kürülewa vü zhezhe kümüjie küsa tü mota civelo ti künanü manüh Tema ta lüle. British kajiwa nüh jüla kümütuluo vünüh Rengmari aguo anyo Rema nyutü Rengma ti citsü.

15. Sümi

Sümiri aguo anyo küji azhüküh thuoji hozake beve. Sümi ta küsa thuoji Angamiri kürüh vünüh 'Se', mazhühnyo küche ta küsa vünüh shudhuo ta dzotüve. Hama thuoji azhühku küsü, Angami, Chakhesang thi Sümiri thuoji anyi küsü Khezhakenoma anyu vü kürhowa atsari dhuo ta küsa beve. Sümi nüh aküchewa. Sümiri küthsoküzhi thuoji Sema azhühnyo thuoji anyi aküchewa. Thitü azhühku küsü nüh küküza thuoji, Sümi thuoji mari nüh anyu küsatewa Swemi ta küsa anyu anyo vünüh cizhuta.

Khini anyu jüma anyo thuoji Sümi ta cive.

Azhühku amüzüwa nüh küküza Sümi ta küsa thuoji ajienü künyi, Tukumi thi Suwumi masü anyo vünüh cizhuta. Britishri nüh manyori Sümi ta ci thi anyo jüma sakümülu taji Sema ta ciru thi mahvi 1992 vü Sümi ta citewa.

16. Ao

Khinyi Mokochung district thuoji Aori azhih dhuo. Aori thuoji riekhuo künyie kübe Nagari; Junglir thi Mongsener. Junglir thi Mongsenerri tü khana nüh mari kürü rhotse ketünga mari küshuküra thi anyo küjiezhu zhühku küpapa beve.

Junglir: Apozhü vünüh küküza thi küdzotü vünüh thuoji, Junglirri thuoji Jungliyimti vü Lungtrok alohri vünüh shudhuo. Mari thuoji jünü küpapari kürürho taji anyi saküzhi, jüti küsa nüh hamari thuoji Junglir ti ci.

Mongsener: Mongsenerri thuoji South-East Asia vünüh Irrawady thi Chindwin tüzhüri karie rutaji Jungliyimti vü rho. Mongsener ti küsa thuoji Putu Menden vü anyiri kürho wuleh vünüh cizhu. Putu Menden vü akhuo küvü thuoji müzhiluo taji vüve. Jükenüh, Mongsener ti küsa thuoji Putu Menden vü anyi müzhiluo taji sakübehuo.

Junglir thi Mongsenerri azhie tshüküküpa thuoji mari satsa kütü, tshümünyi, kütsaküzhu thi lanyiri kürhomüke thi kürhowulehri vünüh tshürave.

Anyo 'Aor' ti küsa thuoji 'Dikhu tüzhü karie teküwa' nyutü 'tewadhuo' nyutü 'tewave' ti küsa vünüh cizhu.

Zhütho thi zhüviri tshüluo.

1. Epic	- rieke aküsou.
2. Laniri zhühku	- khana i laniri vünüh küza kütse zhühkuri.
3. Sateküsa	- atsotho aküsou satewana küsa kenüh aza nyo saküsa.
4. Azhie	- nyitonyijü nyutü aguo nüh avü küsa azhih.
5. Tseshuküwa	- azhie küsü vünüh küpavü tseküru nyutü tseküwa.
6. Ara	- ajupra, ajuh küshupe.
7. Zhieshu	- arünyi küshuwuo.
8. Kürülewa	- azhü küsü vünüh azhü küpavü rüle kütsüwa.
9. Kümütu	- küserü.
10. Kүthsokүzhiri	- jienü thi watharuo.
11. Sakübehuo	- azanyo mükietuo nüh sakübe.

Sakümüte:

A. Küküna hamari lüleluo:

1. Kachari aguo anyo kücizhu zhühku küpapa kücheri küzaküt shüluo?
2. Khamniungan ta küsa zhühtho zhühnyo mowa lo? Jü mowa vü vimü cive lo?
3. Anyi riekhuo küche khinyi Pochury vü kürhori anyo rhüluo. Mari khiela nüh virü taji Pochury aguo salo?
4. Rengmari aguo kücizhu zhühku küni küthorieluo.
5. Ajenü küche vünüh Sümi aguo küciizhu zhühku küthorieluo.
6. Junglir thi Mongsenerri küshuküra zhühku rhüluo.

B. Kürütsori vü thseluo:

1. Nzon Tegibu nüh Terogvü aküzhi vü _____ anyu sate.
2. Pochury ta küsa anyo thuoji zhühtho _____ vünüh cizhu.
3. Khamniungan anyuri thuoji kürie küsü küpakenühnyunü mari azhih masawhie thuoji _____ thi _____ masükhürü _____ vü beve.
4. Kachari küru zhüku thuoji _____ beve.

5. Anyo Sümi ta küsa thuoji Angami kürüh _____
mazhühnyo küche ta küsa vünüh cizhu ta dzotüve.
6. 'Aor' thuoji _____ thi _____ beve.

C. Hamari sakukatoluo:

A

B

1. Kachari	sourüzo juhküji akhithuo thi aloh
aküzhiri nüh azie küsa.
2. Khiamniungan	Küshu rüzoh zhühku müzü.
3. Sümi	Myanmar thi India vü beve.
4. Pochury	Nzon anyiri.
5. Rengma	Ajuh aküji nyutü tüzhu ara.
6. Aor	Dikhu tüzhu karie teküwa

D. Zhülie hamari Ah nüh Nyu nüh rhüluo.

- a. Anyo Sema ti küci thuoji mavi 1992 vü Sumi ti khaphrü.
- b. Pochury thuoji riekhuo küpapa sataji China vünüh rudhuo.
- c. Britishri apokhu Assam vü kürutevü, Ahom Kajiwa nüh
arienyi Keyhon ti küsawa kürü wa mütu.
- d. Khiamniungan ti küsa thuoji zhühtho küche vünüh vizhu.
- e. Nepaliri nüh Kachariri vü Kossari ti ci.
- f. Mongsenerri thuoji Lungtrok alohri vünüh shudhuo.

E. Nyi künyinyi betaji zhühtho tsüküsari nüh zhühliari saluo. Shihperi vü küzaluo.

F. Küchie vünüh noh guo mükünyu aguo küpa küsü rükaluo thi jüma aguo vü noh külo tzatzawa zhü zhühie, ashie, thsümüny, saküzhier, zhühtho 100-150 vünüh rhüluo. Noh zhü zhühnyo küthsüna küsa kenüh tsorheri nga rhie mühieve.

KÜCHIE - 8

Nagaland Akhuhri - III

Küthsüle zhühnyori:

1. Noh guo akhuh zhühnyo thsüluo.
2. Aguo küpari akhuhri thsü thi sieke thsüluo.
3. Zhühtho kürütheri thsü thi noh mpa noh zhühliari vü tsokrüluo.
4. Kösosiazhü kümühieti chie thi thsüluo.
5. Papazhü kümühiet rhü thi chiethsüluo.
6. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.

Nagaland thuoji akhuhri azhih ta cive. Nagaland vü aguo küpapari papa akhuh beve. Akhuh aküzhiwa nüh zhuhkürokütsa küsaküphra vü thsoke luove küpakenühnyunü zhuhkürokütsa nüh küro zhühjiwa saküru kenüh dhuo.

Laniri müke vünüh nale nasüküturi thuoji akhuh tsotho vü Avüwa vü save. Hamari tsothovü thuoji kütsaküzhu nüh küzhi saru.

Naknyulüm

Naknyulüm thuoji Changri akhuh, 31th Lehsa vü kükhuve. Naknyulüm kükhuh thsoshi thuoji 'aküwie nüh dzoküzo küchara'. Changri nüh küdzotü thuoji küsükeri azhih thuoji dzoküzo mpa be thi anyiri zanyo küsünga müsaranüh samü. Anyi küsü nüh amia anürü künyi kübe küzothe asevü mpa nüh dzoküzo

azhieh vünüh ratewata. Jüla nüh, aküwie nüh dzoküzo vü küchara thi Tülü Avüwa siekena küsa kenüh Changri Naknyulüm kükhuh. Akhuh küpari kümüjie, akhuh tsotho vü laniri saküküzhieri saküzhie, kütsazhu küsa thi küsuori saru. Thitü hama akhuh tsotho vü küdzi nü müsa.

Ngada

Ngada thuoji Rengmari nüh 28th Kate vü kükhuhve. Azhütza vünüh hama akhuh thuoji samüshuke taji lo düze kükhuve. Arüku sakümütse

thi küthsoküzhi küsüri vü ashie kütsüküsü küsa, juhküzü, thsümün yi thi senyuseviri sakümütse, kütsazhu küsa, küdzi thi khel küpari vü thsümün yi kümühie vüwa taji khunyidori vü nyi küsari aveh arülo küpapa sataji saru. Lo düzewa vü anyi aveh kenüh kütsazhu küji save. hama kütsazhu küsa asevü, Rengmari nüh küdzotü thuoji jüma mahvi vü küsüri anyu jamütaji küsüra azhie vü tehuve ta dzotüve.

Yemshe

Yemshe thuoji Pochury akhuh 5th Mahwie vü kükhuve. Hama akhuh thuoji azhuh mawie nta küsa atüa kükhuve, kümühie nüh ra kümawie luo ta küzih tshoshi akhuh. 'Yemshe' ta küsa

zhühnyo thuoji azheh arütho nyutü arhe nyutü azheh vünüh kütsaküzhu rütho nyutü arhe küshuwa. Azhützavünüh hama akhuh thuoji lo 22 kükhuve. Rülo asekhewa nüh aküjitzatzawa

dhuo. Hama rülo thuoji sakümütse rülo. Yemshe thuoji küsü nüh küsü mükülehi noküjaluo, fülüopuo sakükürüthele, afü kürüthe küsa thi rülavizari küza kenüh künakümü küsa tsotho. Anyuperi anyu, lehkhujiri, juhkhre, azhuhri sakümütseve thi aletsa vü kümünyieperi nga save. Hama akhu thuoji azanyo kürüthe külozhe khu.

Miu

Miu thuoji Khamniunganri akhu anyithori nüh azhüri nyihwa kükhuh. Hama akhu thuoji 5th Tüthse vü kükhue. Hama rülo vü, anithowa nüh azhüri

akenüh avüwa vü kütsia khuokütsü save. Azhüri nga satü anitho vü, thsümüny, anyu thi ashieri vi aküte tsüve. Hama akhu thuoji anithori thi anünyimzawuo atsari küthsoke sakümüzhö kükhue. Azhütsa vünüh thuoji, azhuh vünga nasakhuh küsa, samüwari nganüh küsathuo kütsüküsou sa thi Avüwa vünga ashie tsü taji azhuh mahwiena küsa kenüh akütsia nga khuove.

Sökrönye

Sökhönye thuoji
Chakhesangri nüh
15th Wiethuo vü
kükhue. Hama thuoji
sakükümütse khuh.
Hama akhu thuoji
samüwa azüh nüh
azheh dovüh zhühjiwa

vü züke taji khuhteve. Nyimpari adhole vü ajuh ara kümütse tsotho vü nasükütu juhküzü sataji mari khürü kümütseve. Ajuh hama azheh vü wihshie kümütse shuna küsa kenüh tie ruve. Nyimpari makürho avehvü sakümütsena küsa kenüh asa hama kütsave.

Sakükümütse nasakütu hama müzhe taji ashieküzhezheh vü, ahuokhu, anyithü thi azanyo avenga sakürütheve. Hama kükhuh nga Naga akuo küpari akhuh kümüjie laniri saküküzhie, laniri azah küriehi, küdzi thi kütsazhu save.

Tuluni

Tuluni thuoji Sümiri akhou aküjitzatzawa. Hama akhou thuoji 8th Lehsa vü kükhuve. Tuluni akhou thuoji avüwa vü azhuh vü kütsaküzhu tsheküsari kümühietote thi müwierana küsa kenüh khuove. Hama

akhou thuoji asa thi akha hozake küche taji kükhuve. Hama tsotho vü dharuori thi föluopuori vü ane thi asa anyawa nüh de taji vi kütsüluo save. Vizanguo thi rülanguori kümünyute kenüh hama tsotho vü kücheve. Künakümüri küsü nüh küsü ciluo taji küsü nüh küsü azheh vü ashie tsa thi kümünyute kenüh azhü nga jüledom ti save. Anyu vü küroh küsarari rünguo kükhruo aveh papa refü refü rügi vünüh “Aloji” ti sanü azhuh kürüzhuhve. Tuluni tsotho vü, papa alojiri awu, mieshü, asi ti fethe taji “Aloji tou” nyutü Aloji kükhruowa azheh vünüh kükhuve.

Zhühtho thi zhüvi hamari thsüluo:

1. Künakümü : nyimza thi nyimpa masü za nta künaluo küsa.
2. Sakükümütse : kükhiemuo vünüh kütseshu, kümüne phrö küja.
3. Adhole : arüne küwie te.
4. Küphrake : ajuh pipi küsakie.
5. Küsathuo : asamüwa nyutü kütsaküzhuri nüh avü wa vü kütsüküsuo küsa.
6. Nasakütu : künazi küsa.
7. Kümünyute : avüvüh vüpa küza.
8. Wievo kümütse : awievo kümüsamüna müküsa nyutü kümüne mükünyie.

Sakümüte:

A. Aguo thi akhu sakükatoluo.

Aguo

Sümi

Khiamniungan

Rengma

Pochury

Chakhesang

Chang

Akhuh

Sökrönye

Tuluni

Yemshe

Ngada

Naknyulüm

Miu

B. Kükünari lüleluo:

1. 'Yemshe' zhühnyo mowa lo? Yemshe tsotho vü anyuri küro mo mori save lo?
2. Naknyulüm akhuh mokenüh kükhuhve lo?
3. Rengmari 'Ngada' akhuh rülo 8 kükhuhve. Mari hama rülori vü mowa save lo?
4. Sümiri akhuh anyo Tuluni ta küsa tü khiela nüh ru lo?
5. Mokenüh Chakhesang nyimpari Sökrönye akhuh tsotho vü ajuh küzüve lo?
6. Motaküsa nüh Miu akhuh tsotho vü thuoji anyitho thi azhüri kümüzeluo samüzhove ta thsüve lo?

C. Küchie chie taji zhühlia hamari rhüchuluo:

- i. Miu akhu thuoji
.....azhie vü
samüzhove.
- ii. Tuluni akhuh tsotho vü nyimzari künakümüri nüh
.....
..... vü cive.
- iii. Sökrönye akhu vü awievo kümütse thuoji shu taji nyimpari
vü
kütsave.
- iv. Yemshe thuoji küsü nüh küsü müküle noküjaluo, füluopuo
sakükürüthele
- v. Ngada akhuh lo düzewa vü, anyu aveh kütsazhu asevü, ..
..... ta
dzotüve.
- vi. Changri nüh küdzotü thuoji anyi amia anürü künyi kübe
küzothe asevü mpa nüh
.....

D. Müshe taji lüeluo:

1. Kukhuh tsothori vü, nagari thuoji füluopuo kümühie küsa
nüh aküji tzawa save. Mokenüh jüta save ta müshevelo?
2. Aguo küpari thuoji noh kükhuhri vünüh pike küpanga
kükhuh la nave. Küpari akhuh thuoji noh khuri vünüh mota
küpavenüh künyi rhüluo.

E. Noh guo vizanguo thi rülanguo lanyiri sürie vü taji akhou kükhu küve rhieluo.

F. 'Hornbill Festival' nüh lanyiri kürhomüke kükhu nti aguo aveh viruve. Noh nga afüri kürü Hornbill Festival vü wana save ti müsheluo. Akhu jüla wa taji momori sana venüh haluoluo.

Azhü hati haluo mühieve.

Küchienyi 1: "Hi Hornbill Festival vü küwa mühuoradhuo".

Küchienyi 2: "Ah, hinga!"

Küchienyi 3: "Wa ju thuoji mowa sakhuna lo?"

Noluo:

Küsosiewa nüh küchienyiri nyi kücheche sataji riekhuo küsuo mühieve. Küchienyiri zhühhie tsüküsa müzhe taji azhü haluo mühieve. Küchienyiri aveh nüh kücheche keri kümüjie azhü kübhrateluo. Küsaküphra hama kütso 5 samühieve.

KÜCHIE - 9

Müzawa NÜH küsa - Nagari amekürhe kaüchieke

Küthsüle zhühnyori:

1. Nagari amekürhe kümühieri thsüluo.
2. Müzah ta küsa kümüshe kübe sieke thi jümari müshie thi müsaji mükümühieri thsüluo.
3. Kūsosiazhü kümühieti chie thi thsüluo.
4. Kürhü thi apozhü vünüh sosiakütsü zhüri thsü thi müzheluo.
5. Zhühtho kürütheri thsüluo.
6. Lasi kürhü arori thsüluo.

Nagari anyu ave, khana vü thi khini nga saketünga, müzawa thuoji kümühienüh kücheküloh taji rhove. Müzah küza küphrari thuoji anyu vü anyi ave vü kakeve. anyu vü anyi aveh nga anyi küsü nyutü ma künyihwa beve. Müzawa ta küsa amüshe kübe thuoji wuleh thi küdzotüri rügi vünüh

beve. Nagari khana vünüh müzah nüH küsa ta saküru thuoji, laniri kürhomüke khini nga hiri vü kübewa thi anyi küpari amüke vünüh hiri saküküpawa salana. Nagari thuoji arhu vünüh müzah ta küsa külo anyiri.

Nagari thuoji khana vünüh anyi müzah kaluo taji mürhoji mükümühie kümüshe bela. Azhüazhü anyi küsü vü alesükütsa ru

kake thuoji, müzawa nüh alesükütsa nüh kükakewa vü mükükraji mümühie ta save. Zhühie, azhüazhü azheh küsü tsomü thuoji, thawa azheh tsomüdhuo nüh jüma wadharuori thuoji müzawa nüh no thi kükükraluo save. Mari vü ashie, thsümünyi, ahuokhu thi azanyo müviji mükümühieri thuoji manyuwa mpa mükünyu ma natonahuo anyuvü küthsüluori nga nüh kükükraluo save. Anyu müzah nüh alesükütsa nüh kükakewa azheh nga kükraluo taji satsüva. Anyu müzah nüh reza vünga wa atsholiri vizhuh taji shiti azheh nga satsüve. Azhehlo küsü nüh anyu vü küro küji küsü sa thuoji, jüma küsajura thuoji anyu müzawa nüh kükraluo kenüh sarave.

Khuzhuh küsa vü amütha küshie tsotho jumü thuoji, kürüzhu sataji amütha wa shieve. kürüzhu jümari thuoji küsü nüh küsü azhuh vü wa kükükraluo save. Azhuh aveh müküsakhe küju jüta sawave.

Müzawa nüh azanyo kürü küsa amüshe kübe kenüh mühie shehve. Jüma nüh föluopo thi wadharuori kütsarüve. Jü mpa mükünyu, küro kükho küsa vünga aloküzhe nguve. Thawa zhuh vü wana venüh jüma zhuh avüwa nüh wishienga kücheve. Thi küro kümüno küsa rülo sekhe vü thuoji föluopo azhievü kükhrizü, nissa nüh küveluori saküzhie. Müzah küro küsa vünüh küro kükho küsa thi loküruori küsa tsothowa tewave.

Nagari kürho khana vünüh anyu kükhruori, küro müküsarari thuoji anyi aveh nüh kümüze thi kümühienüh nove. Atsa nyimza thi nyimpa küberi thuoji nyimpawa vü nyi rho thi nyimzari mpa küberi thuoji atsa nyimzawa thi tümuori vü rhove. Mürari, jihke

kümüsüri thi rieshu
küzheri thuoji anyi
müzah nüh nove.

Nagari kürhomüke
küsü walehü
thuoji azhü müviji
mükümühieri vü anyi
papaküsa kümüshe

nyudhuonüh anyi müzah külo thi kümüshewa vi taji save. Anyi
küsü nga nyitonyijü kümüshe vünüh kükhra müvira.
Sütadhuotü nga saketünga khana tsotho vü kümüjie, nagari anyu
aveh vü anyu müzah azhuhri beve. Jüta küsa azhuh vü azanyo
künguri thuoji nyi küsüküsü nga vi tsokrü rave. Azhuhla sakütsa
(kütsa thi kütsozhuh tinga cive) anyuri vü amahvimahvi khiema
nyokhie vü azhuh buotsa navenüh anyi sezuh taji zhühthuove.
Jüsevü anyuri azhuh buotsa thi tsetsü matsü kühse save. Khel
nyutü jünü aveh nga azhuh kümühienüh küsou taji save.

Nagari kürho vü riekhuo, khel thi anyuperi küsü nüh
küsü küsiekeluo thi kaluo taji kürhori küdo küsa thuoji
müvijimükümühie kürhomüke aküji tzatzawa dhuo. Jükenüh
khonyo thi kümünömüna kütsü thuoji müza kümüshewa rügi
vünüh save. Hata küsa kenüh küsaluo thi küjakünya, kümürhüluo
thi kürü zarike küsa, lanyie thi nokümüsüri aveh sakükatove.
Müzawa kenüh azanyo kümühie hamari thuoji anyi aveh nüh
mükümia nüh müzhe taji sabehuo ta müsaji mümühie.

Cihkhikie.

1. Kūzheri	- anyi arieshu mükūjuri.
2. Khana	- tekūwa tsotho vūnūh.
3. Alesükūtsa	- amūngu kūmūsū kūsetu vūnūh azan
yo hozake kūboga.
4. Kūdo kūsa	- azanyo sawienave ta kūsa.
5. Khana vūnūh kūbela	- azanyo khana tsotho vūnūh
sakūtse/vikūtse.

Sakūmūte:

A. Zhūhtho kūrūthe kūtshūri vitaji moh mpa nūh zhūliari saluo.

1. Kūtsakūla
2. Arūtuo
3. Lokūruo
4. Mūrari
5. Azhuhla

B. Kūkūnari lūleluo.

1. Hiri Nagari thuoji mūza ta kūsa i kūmūsheri lo kūbe mota thsūvelo?
2. Azhuhla kūtsa kenūh Nagari tū azhuh mota kūsou velo?
3. Noh guori nūh mūzah kūsakūphra sakūtseri zhūhie kūnyi rhūluo?
4. Anyu mūzah nūh mota kūkhruori rūkie velo?
5. Akhuzhuh kūsa tsotho vū anyiri mota kūkraluove lo?
6. Mūza ti kūsa kūmūshe kūbe kenūh akūnyie mowa lo?

C. Amūkavū Nagari nūh mūzah ta kūmūshe azhūri 'ah' nyutū 'nyu' ta rhūluo.

1. Nagari alesükūtsa nūh kūkakeri thuoji ma wadharuori mpa nūh kūkrave. (ah/nyu).
2. Azanyo mūsaji mükūmūhieri vū thuoji anyijū kūsū kūmūshe nyunūh anyi mūzah kūmūshewa vive. (ah/nyu).
3. Aruoshūri thuoji mūzazhi sa thi anyi aveh vū kūsouta khe. (ah/nyu).
4. Anyi zanyo kūsazih kenūh kūmūnomūna kūtsūvū khonyo mūzhe taji mūzah kūrathuowa nūh sa. (ah/nyu).
5. Mūzahwa nūh anyu vū mūrari, jihke kūmūsūri, kūkhruo thi kūmūkhruori thi kūzhe/rieshu mükūjuri kūno sa. (ah/nyu).

D. Müzah kümüshewa küküzhakena küsa kenüh thuoji shihpe lovünga küsü nüñ küsü rükieluo thi müshe taji sarana. Noh shihpe vü zanyo sarana küsari tükeluo:

1. Müzhiluo taji tsünekuri jaluo. ()
2. Shihpe vü afü müküruri akenga kürhüri küsuoluo. ()
3. Azanyo refüri nüñ vimüru thuoji tsüluoluo. ()
4. Zanyo kümie thi künyuri küsosiari vü küthsükütsü saluo. ()
5. Tekepe thi rüngaperi küche taji sakükatoluo. ()
6. Lasizheh vü kümüneri vi taji tsüneku lovü thseluo. ()
7. Afüri küsosiari nüñ küsosa tsotho vü müküthsürari sosialuoluo. ()
8. Noh chukhu ame vünüñ ame pipinga satü noh shihpe lovü afü kümükhuri vü kükraluo. ()
9. Noh shihpe vü mürhükuri sakümütseluo. ()
10. Noh lasizheh vü küwu thi atshori shieluo. ()
11. Noh shihpe ate saküzüluo. ()
12. Noh shihpe vü rünguori thi küthasüri anyi kümüsüri vünüñ toteluo. ()

E. Küro küsa

Rhie kürhievühri nüñ noh keri khie taji rhieluo thi ake hamari nüñ mota anyiri kükraluo venüñ rhüluo.

F. Afü rükaluo. Mo rülehri vünüñ noh nyu müza vü kükrara navenüñ xhaluoluo.

KÜCHIE - 10

Naga laniri saküküzhieri - POCHURY

Küthsüle zhühnyori:

1. Naga lanyiri nüh saküküzhieri tshü thi moti saküzhie venüh tshüluo.
2. Saküküzhieri mokenüh saküzhie venüh tshüluo.
3. Aguori lanyiri kürhomükeri tshüluo.
4. Aguo küpapa lanyiri kürhomüke küppa küberi tshüluo.
5. Kümühieti chie thi kükünari aveh kümühieti külülera saluo.
6. Riekhuo, nyi künyinyi nyutü shihperi aveh küxhaluo tsotho vü kümühieti küphrara saluo.
7. Zhühtho kürütheri tshü thi noh mpa noh zhüliari vü tsokrüluo.
8. Azhü kümühieti tshütaji apozhü thi kürhü vü kümühieti kütsokrüra saluo.

Naga aguori nüh saküzhieri küpapa hozake beve. Saküzhieri thuoji jünü, khel, anyu küpapari vünüh akhuh kümüje küsa tsothovü kürü samüjie nti ruve. Saküzhie hamari nüh lanirimüke küsieke kütsave. Hama saküzhieri nüh i laniri kürhomükeri kükhuh save.

Laniri saküzhieri thuoji kürho aro thi loküruo küsaküphra kenüh nga saküzhieve. Naga laniri saküküzhie wuori thuoji kürho arori nga sosiave, zhühie, anyih küsa saküküzhie.

Naga laniri saküküzhieri khininga aloküzhie, zahzhü küka, föluopuo kümühie küsa, lani mükeri küsosialuo thi müshiemüjie na küsa kenüh saküzhieve.

Pochury nüh laniri saküküzhieri kusa künyi thuoji:

1. Aphru Kütaluo:

Aphru kütaluo thuoji amütha küshu asevü nüh saküzhie. Hama thuoji kürefü künyi sataji thara refü nüh kusou aphru nguna venüh samüjieve. Jüsevü müzhiluo taji kürefü küsü nüh aphru ngu thi küsüwa nüh ta ti saküzhie.

2. Akhalo Kiijo (nyimzari saküzhie)

Akhalo küjo hama thuoji nyimzari kürefü kusou taji saküzhie. Kürefü küsüra akhalo aleh kusuo vü sa taji kürefü küsüwa nüh, akedüjü, jhdüjü, athsü, akürü thi akhori nüh küpri küze, jo ta sataji wa akhalo ve kükave. Saküzhiävü azhü nga phra mungu nüh saküzhie.

3. Shongshat Hokbu

Konyakri nüh laniri saküküzhieri Shongshat Wonpu saküzhie. Kümüjizhü vünüh thuoji Stilt-walking ta cive. Hama saküzhiävü, aküwa aküsou künyi tsokrüve. Aküwa vü ajih künyipe sataji azhih münyi nüh aleh tseve. Konyakri nüh hama saküzhie aleh künyi vünüh saküzhie.

I. **Zhükümüjie:** saküzhieri aküwa vi taji zhüve. Thawa nüh mükülu nüh zhüwa jukhuna venüh jümawa nüh chave.

II. **Wievo küsaluo:** hama thuoji kürefü sataji saküzhie. Saküzhieri aveh küsü nüh küsü vü küchieluo taji aküwa vünüh saküluve. Thawa nüh asekhe küju mükülunüh tsiena venüh jümawa nüh chave.

Zhühtho hamari zhühvi thsüluo:

1. Aphru : saküzhiévüh atsho vünüh kühuzhuwa.
2. Laniri saküzhie : saküküzhie khana vü i laniri nüh saküzhie küruri.
3. Ngu : azanyo küzhe.
4. Zhükümüjie : saküzhier i thawa nüh zhükukhuna venüh ta küzhü.
5. Zhükümüjie : thawa nüh wa jukhuna venüh ta atü vü zhü küwa.
6. Müshiemüjie : Azanyo shievü kenüh küte taji kütsokrü.

Sakümüte:

A. Küküna hamari lüleluo.

1. Pochury nyimzari nüh saküzhie anyori rhüluo?
2. Aphru kütaluo mota saküzhie lo?
3. Konyakri nüh aküwa vinüh saküzhiewa anyo mowa lo?
4. Asatza suokhuo khiemari nüh akhalo saküzhievelo?
5. Aphru kusia saküzhievelo?
6. Shongshat wonpu mota samüjie lo?

B. Zhütho kürüthe kütshüri vitaji zhülieri saluo.

1. Aphru
2. Laniri saküzhie
3. Ngu
4. Zhükümüjie
5. Zhükümüjie
6. Müshiemüjie

C. Zhühtho riekhuori vü zhühtho küsü rhüleluo. Küsü nü noh kerinüh samdhuo.

1. Asa, wutsi, azhih, arünyi
2. Akürha, khurünyi, apie
3. Kümüru, khehmü, awazhi
4. Awi, miashü, ashuh
5. Amüsü, akhruo, awe, adzükri

D. Zhühtho kükatowa rükaluo.

1. Naga aguori nüñ saküzhieri _____ beve (hozake/pike).
2. Aphru kütaluo thuoji amütha küshu _____ saküzhieve (atüvü/asevü).
3. Akhalo küjo vü azhü nga _____ saküzhieve (phra/müphra).
4. Shongshat Hokbu saküküzhievü aküwa _____ küñyei tsokrüve (aküsuo/kümülu).
5. Konyakri nüñ hama saküküzhie aleh _____ vünüñ saküzhieve (küsü/küñyei)

E. Arefü rükaluo. Kösüsü nüñ lanyiri saküküzhie külotzatzawa, jü moti saküzhieve thi mokenüñ jü noh külotzatzawa nüñ xhaluoluo.

F. Riekhua küsaküphra:

Kösosiewa nüñ shihpe vü küchienenyiri riekhua küñyi küsuo mühieve. Riekhua vü saküküzhie küpapa tsütaji saküküzhieluo.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

“Consume only Iodized Salt”